

ОБРАЗОВАНИЕТО КАТО ПРЕДПОСТАВКА ЗА СОЦИАЛНО ИЗКЛЮЧВАНЕ/ВКЛЮЧВАНЕ

Елка Пиримова¹
e-mail: esyarova@unwe.bg

Резюме

Статията е съсредоточена върху анализ на определени аспекти на проблема за бедността и социалното изключване/респ. включване в България. По-конкретно са изследвани тенденциите в динамиката на безработицата и заетостта според степента на образование и възрастта на работната сила. Прилагат се методите на анализ и синтез, методи на сравнителен и дескриптивен анализ. Резултатите показват, че е постигнато ограничено и частично проявление на позитивни тенденции през периода 2013 – 2023 г., които са недостатъчни за преодоляване на проблема и подобряване на позициите на България в рамките на ЕС.

Ключови думи: бедност и социално изключване/включване, образование, безработица, заетост

JEL: O15, E24, J21

Увод

България отчита през последните години един от най-високите дялове на хората, живеещи в риск от бедност и социално изключване, сред страните от Европейския съюз – който достига по данни на НСИ и Евростат до почти една трета (30%) от населението на страната през 2023 г. Този проблем не е изцяло нов, но се изостри допълнително в периода на последната криза с COVID-19 и нейните последици за пазара на труда, част от които все още не са трайно преодолені. Затрудненията в дейността на много от фирмите, предизвикани от отслабналото търсене в условията на наложилите се по-масово методи на работа от разстояние и социална изолация, нарушената реализация на продукцията им и на доставките на някои вносни суровини и материали, доведоха впоследствие до спад на приходите, свиване на производствени обеми и значително съкращаване на работни места, от което страдат в най-голяма степен уязвимите групи. На макроравнище влошаване бе регистрирано по отношение на степента на заетост на населението, параметрите на безработицата и предимно на продължителната и младежката

¹ Главен асистент, доктор, катедра „Политическа икономика“, Общикономически факултет, УНСС

безработица. Особено силно засегнати от кризисните процеси в страната се оказаха също по-възрастните групи от населението, хората без придобита квалификация и специалност, увеличи се броят на безработните с основно и по-ниско образование. Всичко това открои по-ясно най-важните предизвикателства и слабости, подчерта необходимостта от комплексен подход за справяне или смекчаване на проблема с бедността и социалното изключване. Те бяха застъпени като стратегически цели в утвърдената непосредствено преди кризата (през 2020 г.) Национална стратегия за намаляване на бедността и насърчаване на социалното включване 2020².

В контекста на сложната и разнолика факторна обусловеност, възможностите за по-трайно ограничаване на проблема с бедността и социалното изключване, както и за разширяване на процеса на социално включване в перспектива, могат да се изразят и основната цел и задачи на настоящата статия.

Изследването е фокусирано върху някои аспекти на състоянието и тенденциите в областта на връзката и ролята на образованието и обучението като предпоставка за социално изключване, респ. включване в България.

Основните задачи се свеждат до:

- прилагане и анализ на динамиката на релевантни статистически показатели през последните десетина години (периода 2013 – 2023 г.). Включени са преди всичко показателите за безработица и заетост в два структурни разреза – според степента на образование и по една определена възрастова група³.
- съпоставка на тенденциите в изменение на изследваните показатели за България и ЕС, на базата на която да се очертае подобрене или влошаване на позициите на страната ни в ЕС.

В изследването се прилагат предимно традиционните методи на логически анализ и синтез, вкл. на сравнителен анализ (ЕС и България), както и методи на дескриптивен анализ (таблици, графики, диаграми).

² Към м. януари 2025 г. това е последният утвърден национален стратегически документ по проблема със социалното изключване/включване.

³ След приемането на Стратегия „Европа 2030“, НСИ изчислява и публикува комбиниран показател, който „включва лица, живеещи в риск от бедност, с материални и социални лишения и в домакинства на безработни или с нисък интензитет на икономическа активност“. Именно комбинирането на трите отделни показателя показва, че през 2023 г. 30,0% от населението на България са били в риск от бедност и социално изключване (НСИ, 2024).

Безработица и заетост в България по степен на образование и възраст

Борбата с бедността и социалното изключване е фиксирана в стратегически документи на национално равнище, както и на равнище на ЕС като една от основните цели на социалната политика. Европейският стълб на социалните права извежда като едно от основните направления постигането на равни възможности и достъп до пазара на труда, което обхваща образование, обучение и учене през целия живот, равенство между половете, равни възможности и активна подкрепа за заетостта. Като конкретни цели Европейският стълб за социалните права поставя в хоризонта до 2030 г.:

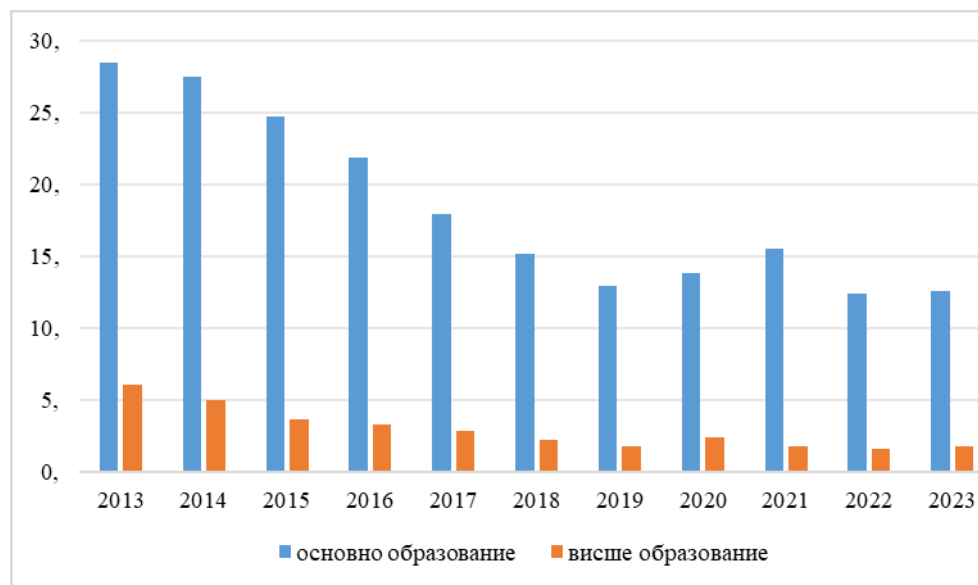
- най-малко 78% от населението на ЕС на възраст от 20 до 64 години да са включени в заетостта;
- до 2030 г. най-малко 60% от всички възрастни в ЕС да участват в обучение всяка година;
- до 2030 г. да бъде намален броят на хората в риск от бедност или социално изключване в ЕС с най-малко 15 милиона души (Европейска комисия, 2017).

Основният инструмент на ЕС за изпълнение на целите, заложи в Европейския стълб на социалните права – Европейският социален фонд плюс, определя като един от своите приоритети повишаване на адаптивността на работниците с нови умения, както и подобряване на достъпа до заетост чрез подпомагане на младите хора при прехода им от училището към работното място (Илчева, 2020, с.10). Това извежда на преден план въпроса за достъпа и добрата реализация на пазара на труда като един от ключовите за справяне с бедността и социалното включване. Някои от определящите фактори за това са свързани с придобиване на по-висока степен на образование, участие в различни обучения и развиване на умения, необходими за успешно приспособяване на хората към новите икономически реалности.

Очертаните цели, фактори и предпоставки са от съществено значение не само за ЕС като цяло, а и за проблемите и развиващите се процеси в България.

Добрата професионална реализация, както и рискът от загуба на работното място и попълване на редиците на безработните, зависят до голяма степен от нивото на образование на отделния човек. Наличните статистически данни потвърждават, че хората с по-висока степен на образование и квалификация са по-слабо заплашени, докато тези с ниско образование са по-заплашени, могат по-често да бъдат освободени и да останат без работа. Предвид това, у нас например коефициентът на безработица сред хората с висше образование във възрастовата група 24-65 г. е много по-нисък (едва 1,9% за 2023 г.), отколкото при тези със средно или основно образование

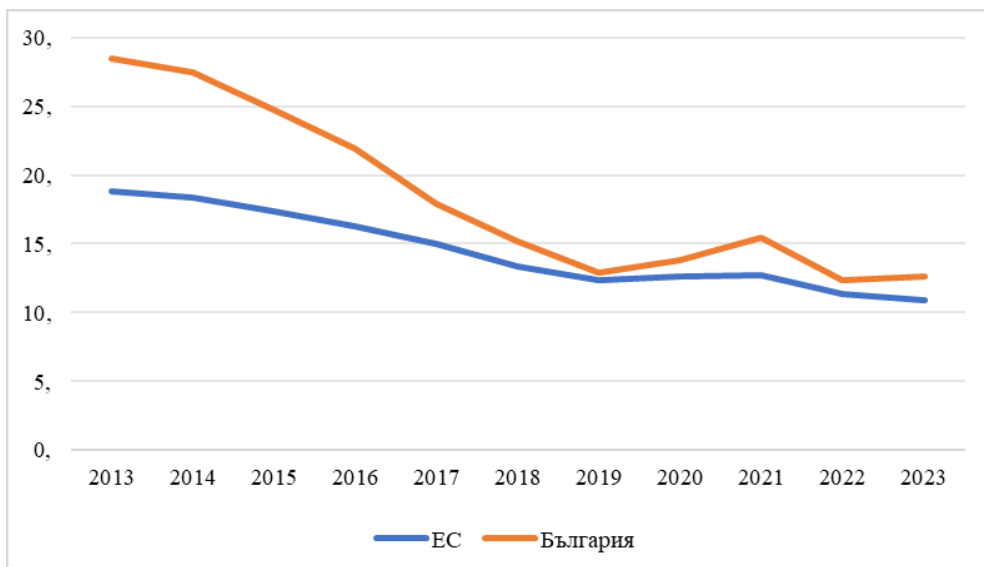
(фигура 1). Макар за двата показателя да се установява сходна низходяща обобщена тенденция, нивата на безработица за хората с ниско образование са значително по-високи в сравнение с тези при хората с висше образование – както през целия период, така и в края му. Наред с това съществува и опасност от предаване на бедността и социалното изключване между поколенията, която е присъща по-често на групите от населението с по-ниско образование.

Източник: По данни на Eurostat (2025a).

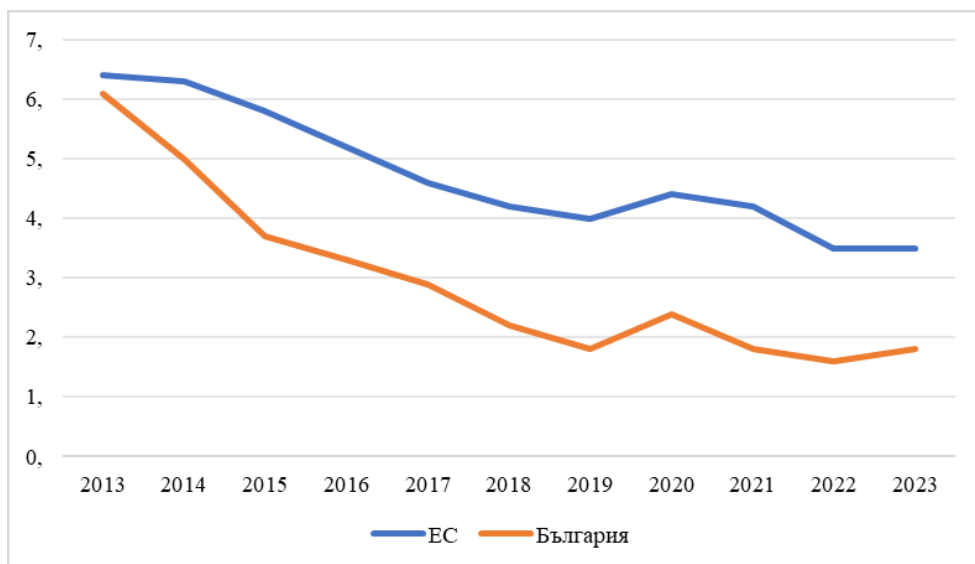
Фигура 1: Коефициент на безработица на завършилите основно и висше образование в България (2013 – 2023 г.)

Сравнението между България и ЕС (фигура 2 и фигура 3) позволява да се прецени, че по единия от тези показатели страната ни изостава, докато по другия изпреварва средното за ЕС, въпреки еднотипните български и общеевропейски тенденции на намаляваща безработица. При по-ниско образование, макар в последните години да се доближава до средното ниво за ЕС, безработицата в началото на периода е доста по-висока (разликата е близо 10 процентни пункта за 2013 г.). Обратното, при хората, завършили висше образование, коефициентът на безработица, освен че е доста по-нисък в сравнение с другата разглеждана група (близо 11 процентни пункта за 2023 г.) е на по-ниски нива и от средните за ЕС през целия разглеждан период.

Източник: По данни на Eurostat (2025a).

Фигура 2: Коефициент на безработица на завършилите основно образование в ЕС и България (2013 – 2023 г.)

Източник: По данни на Eurostat (2025a).

Фигура 3: Коефициент на безработица на завършилите висше образование в ЕС и България (2013 – 2023 г.)

Базирайки се на посочените статистически данни се откроява още по-добре, че високата степен на образование може да бъде разглеждана като своеобразна гаранция срещу безработица. Това е така, защото, от една страна, тя допринася хората с по-висока образователна и професионална подготовка да бъдат по-активни на пазара на труда, по-лесно адаптивни към промените в него, да проявяват по-голяма склонност към актуализиране на знанията и уменията, придобиване на допълнителна или друга квалификация. От друга страна, в редица случаи и в някои по-специфични сфери фирмите се сблъскват с трудности при намирането и наемането на специалисти с подходяща висока квалификация и подготовка за извършване на определени дейности (виж и други фактори и причини в Сярова, 2019, с. 56-57). Така те се оказват и много по-слабо засегнати от кризисни ситуации, когато вместо тях работодателите традиционно са склонни да освобождават от работа приоритетно хора с по-ниска образователна степен. Трябва да се отбележи обаче, че в такива моменти, както и при трудовата заетост на жените например, се проявява и склонност за заемане на работни места, които отговарят на по-ниско ниво на образование. Това задържа коефициента на безработица при висококвалифицираните работници нисък, но в същото време затруднява намирането на работа от страна на тези, които не притежават висока степен на образование.

Безспорна е връзката между придобитата степен на образование и доходите и жизнения стандарт на населението. Застите трудоспособни лица с висше образование и придобита образователно-квалификационна степен „бакалавър“ и „магистър“ получават у нас почти два пъти по-голямо заплащане на труда си от тези, завършили средно образование, още по-голяма е разликата с тези, придобили само основно образование (НСИ, 2025a). Това отрежда на страната ни първо място в ЕС по коефициент на неравенство на разпределението на доходите (6,6 през 2023 г.) (Eurostat, 2025b), за който са отговорни именно традиционно по-високите доходи за висококвалифицирания труд, запазващата се и непреодоляна бедност в социалните групи с ниски доходи. Едно от обясненията за доходното неравенство би могло да се състои в неравнопоставените възможности на членовете на обществото в образованието, обучението и придобиването на нови умения, както и в някои специфики на пазара на труда в България. Разширяване на мерките за осигуряване на по-високо платена заетост чрез предоставяне на възможности за придобиване на по-висока степен на образование и квалификация би могло да бъде ефективен инструмент за справяне със социалното изключване, тъй като констатираното от статистическите данни наличие на заетост не винаги означава адекватен на икономическата реалност доход – по данни на НСИ за 2023 г. относителният дял на работещите бедни възлиза на над 10% от населението на страната (НСИ, 2025b).

Недостатъчната амбиция и склонност към участие в обучителни и квалификационни курсове на значителна част от трудоспособното население с по-ниско образование затруднява прехода от бедност и социално изключване към социално включване. Затова Националният доклад за България за 2024 г. откроява като едно от предизвикателствата пред страната ни „недостигът на образование, обучение и умения, включително сред малцинствата и групите в неравностойно положение, което възпрепятства производителността, предлагането на работна ръка и екологичния/цифровия преход“ (Министерство на финансите, 2025). Според последните данни на Евростат за 2022 г. делът на участвалите в неформално обучение през последните 12 месеца в България възлиза на 43,8%, което е с над 20 процентни пункта по-малко от средното за ЕС и далече от заложените от Европейския съюз за социалните права цели (Eurostat, 2025c). Наблюдаваният от Европейската комисия индекс за цифровата икономика и общество (DESI) показва тревожни данни и по отношение на дела на хората, които притежават поне базисни дигитални умения (Сярова, 2021, с.82-83; Белева, 2022, с. 274). По този показател страната ни е на предпоследно място в ЕС (преди Румъния) и за последните 10 години, откакто ЕК публикува индекса, не показва тенденция за положително развитие в тази насока. Не са обнадеждаващи и резултатите от Програмата на ОИСР за международно оценяване на учениците (PISA) от 2022 г. Те показват, че около половината от 15-годишните в България не притежават умения в областта на математиката, четенето и точните науки (Център за оценяване в предучилищно и училищно образование, 2023).

Всичко това сериозно затруднява пазара на труда в намирането на висококвалифицирана, обучена и с добри умения работна сила. Наред с това, за последните десет години броят на завършилите висше образование в страната ни е намалял с над 20 000 души (таблица 1). Бихме могли да отдадем това съществено свиване преди всичко на неблагоприятната демографска ситуация и особено на ниската раждаемост, но то се дължи и на редица други негативни фактори. В тази връзка могат да се съпоставят данните за завършилите всяка от трите степени на образование и се установява, че най-много млади хора са завършили основно образование. От тях под 40% продължават и се дипломират в системата на средното образование, приблизително два пъти повече от тях са завършили висше образование. Тези данни биха били обаче по-различни, ако се отчете продължаващото изтичане от страната на млади хора, които избират да учат/следват в чуждестранни средни училища/университети. Впоследствие немалка част от тях предпочитат да се насочат към професионална реализация в чужбина и това влошава още повече демографската карта на страната – като косвено завишава относителния дял на населението извън и над трудоспособна възраст, което като правило е по-силно застрашено от риск за изпадане в бедност.

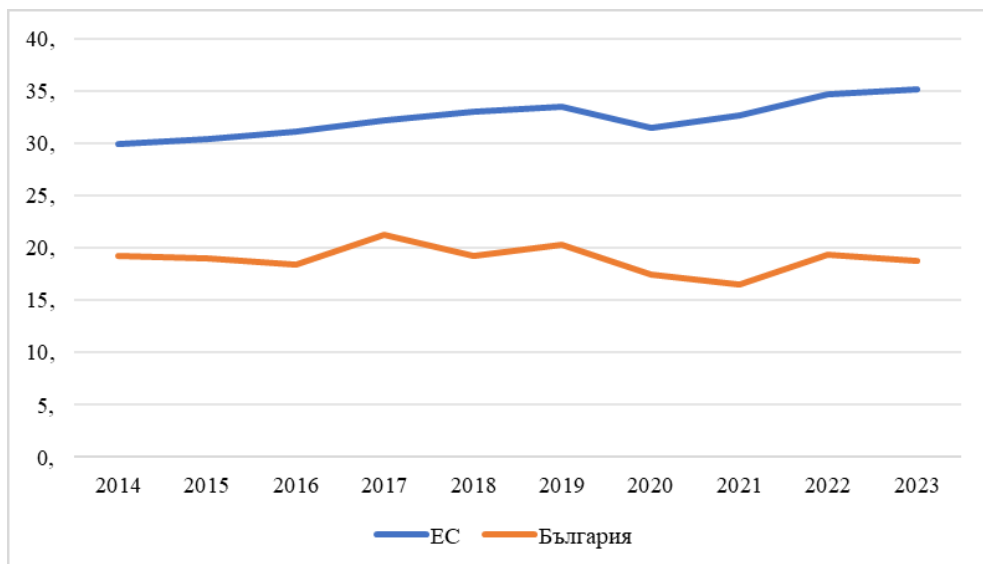
Таблица 1: Брой на лицата, завършили основно, средно и висше образование (2013 – 2023 г.)

	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Завършили основно образование	42807	45455	45861	47938	101381	71838	58864	59914	59697	61364	63397
Завършили средно образование	28953	27289	27021	24397	26567	26499	25823	25492	25203	23258	24199
Завършили висше образование	65221	62010	61276	58919	55428	53115	50179	45258	46135	47675	44077

Източник: По данни на НСИ (2025с).

Застаряващото население и намаляващата работна сила правят още по-ясно изразен големият дял на младите хора в икономически неактивното население. Но при неговото тълкуване трябва все пак да се отчита, че много млади хора са в процес на продължаващо обучение (за придобиване на средно или висше образование) и по тези причини не работят. Независимо от това, България определено изостава по отношение на достигнатите равнища на младежката заетост – която възлиза на едва 18,8% за лицата на възраст 15-24 години през 2023 г. (фигура 4). Тя се запазва трайно доста под средното равнище за ЕС, въпреки множеството мерки и програми, които се прилагат на европейско и национално ниво (като например Проект „Младежка заетост+“ по Програма развитие на човешките ресурси 2021 – 2027).

Като положителна тенденция може да се отчете реализираното намаляване на относителния дял на незаетите във формално или неформално образование и обучение за същата възрастова група (15-24 г.). Този дял е спаднал с над 10 процентни пункта за разглеждания период и въпреки че все още е по-висок от средния за ЕС, има основания да се очаква в близко бъдеще да се доближи или изравни с него (Eurostat, 2025e).

Източник: По данни на Eurostat (2025d).

Фигура 4: Коефициент на заетост във възрастовата група 15-24 г. в ЕС и България (2014 – 2023 г.)

Като обобщение се достига до извода, че засега е постигнато ограничено подобрене по част от изследваните показатели. Необходимо е засилване на усилията за повече инициативи в социалната сфера на национално ниво, в унисон с инициативите на равнище ЕС. Това се налага поради множество фактори: устойчивата тенденция на застаряване на българското и на европейското население; преодоляване на колебанията в безработицата и социалните последствия от периодично възникващи кризи; високият дял на българските граждани, попадащи в групата „в риск от бедност“; дигиталната революция, налагаща промени в труда, които, от една страна, дават отражение върху по-високите умения, които работодателите изискват и търсят, и от друга страна, имат силно социално въздействие (Моралийска, 2021, с. 64).

Заклучение

Проблемът за бедността и социалното изключване е многопластов и изисква поставяне на цели и прилагане на мерки в много области на социалната политика. Изведените особености в динамиката на изследваните показатели индикират, че макар и даващи определени резултати, предприетите до момента по-конкретни мерки не са оказали трайни позитивни ефекти.

Все още пред страната ни стоят за разрешаване нелеки проблеми и предизвикателства, свързани с високата младежка безработица (12,1% при обща безработица от 4,3% за страната през 2023 г.), неравенството в разпределението на доходите, недостатъчните дигитални умения, високата безработица при заетите с ниска степен на образование (10,7% за хората с основно и 26,9% за хората с начално и по-ниско образование). На тази база се очертава необходимост от разширяване на мерките главно по отношение на неформалното образование, преквалификацията и придобиването на нови умения, които са неизменна част от предпоставките за добра реализация на пазара на труда в условията на съвременната дигитална икономика.

Спонсориране на научното изследване

Настоящата статия е изготвена в рамките на научноизследователски проект „Институции и социално изключване: изследване на институционалните логики, които блокират участието в обществото“, финансиран от фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н75/5 от 07.12.2023 г. по Конкурс за финансиране на фундаментални научни изследвания – 2023 г. с бенефициент Университета за национално и световно стопанство.

Използвана литература

- Белева, И. (2022). Дигитализацията и нейното отражение върху заетостта: количествени и качествени аспекти, Икономическа мисъл, бр. 67 (3), с. 269-300, (Beleva, I., 2022, Digitalizatsiyata i neynoto otrazhenie varhu zaetostta: kolichestveni i kachestveni aspekti, Ikonomicheska misal, br. 67 (3), s. 269-300), available at: <https://etj.iki.bas.bg/economic-development-innovation-technological-change-and-growth/2022/08/03/digitalizatsiyata-i-neynoto-otraenie-varhu-zaetostta-koliestveni-i-kaestveni-aspekti> (accessed 17.01.2025)
- Европейска комисия. (2017). Европейски стълб на социалните права. (Evropeyska komisiya, 2017, Evropeyski stalb na sotsialnite prava, 2025), available at: <https://eur-lex.europa.eu/BG/legal-content/glossary/european-pillar-of-social-rights.html> (accessed 17.01.2025)
- Илчева, М. (2020). Социално включване и социална сигурност – взаимовръзки, релации и практики – Годишник на НВУ „Васил Левски“ за 2020 г., ИК на НВУ. (Ilcheva, M., 2020, Sotsialno vklyuchvane i sotsialna sigurnost – vzaimovrazki, relatsii i praktiki – Godishnik na NVU „Vasil Levski“ за 2020 g., IK na NVU), available at: <https://da.uni-vt.bg/pubinfo.aspx?p=29858> (accessed 15.01.2025)

- Министерство на финансите. (2025). Доклад за България за 2024 година, придружаващ препоръка на Съвета относно икономическата, социалната, трудовата, структурната и бюджетната политика на България. (Ministerstvo na finansite, 2025, Doklad za Bulgaria za 2024 godina, pridruzhavasht preporaka na Saveta относно икономическата, sotsialnata, trudovata, strukturnata i byudzhelnata politika na Bulgaria), available at: <https://www.minfin.bg/bg/867> (accessed 17.01.2025)
- Моралийска, М. (2021). Европейският стълб на социалните права като инструмент за социално сближаване в съюза и постигане на догонващо икономическо развитие на България, ИК – УНСС. (Moraliyska, M., 2021, Evropeyskiyat stalb na sotsialnite prava като instrument za sotsialno sblizhavane v sayuza i postigane na dogonvashto икономическо развитие на Bulgaria, ИК – UNSS), available at: https://www.researchgate.net/publication/355350579_evropejskiat_stlb_na_socialnite_prava_kato_instrument_za_socialno_sblizhavane_v_suza_i_postigane_na_dogonvashto_ikonomiceskoto_razvitiye_na_blgaria (accessed 15.01.2025)
- НСИ. (2024). Индикатори за бедност и социално включване през 2023 г. (NSI, 2024, Indikatori za bednost i sotsialno vkluchvane през 2023 godina), available at: <https://www.nsi.bg/bg/content/21296/прессъобщение/индикатори-за-бедност-и-социално-включване-през-2023-година>
- НСИ. (2025a) Наети лица по трудово и служебно правоотношение, среден брой платени часове и средна брутна и нетна месечна заплата през октомври 2022 г. по пол и образование – общо на пълно и непълно работно време, (NSI, 2025a, Naeti litsa po trudovo i sluzhebno pravootnoshenie, sreden broy plateni chasove i sredna brutna i netna mesechna zaplata през oktomvri 2022 g. po pol i obrazovanie - obshto na palno i nepalno rabotno vreme), available at: <https://www.nsi.bg/bg/content/4048/%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B0%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B5> (accessed 17.01.2025)
- НСИ. (2025b). Национален списък с показатели за наблюдение на напредъка по постигане на цел 1 на ООН за устойчиво развитие, (NSI, 2025b, Natsionalen spisak s pokazateli za nablyudenie na napredaka по postigane na tsel 1 na OON за ustoychivo razvitiye), available at: <https://www.nsi.bg/bg/content/19411/цел-1-изкореняване-на-бедността> (accessed 17.01.2025)
- НСИ. (2025c). Образование и учене през целия живот, (NSI, 2025c, Obrazovanie i uchene през tselia zhivot), available at <https://www.nsi.bg/bg/content/3374/образование-и-учене-през-целия-живот> (accessed 19.01.2025)
- Център за оценяване в предучилищно и училищно образование. (2023). Програма за международно оценяване на учениците – PISA 2022, Ре-

- зултати от участието на българските ученици в PISA 2022. (Tsentar za otseniyavane v preduchilishtno i uchilishtno obrazovanie, 2023, Programa za mezhdunarodno otseniyavane na uchenitsite - PISA 2022, Rezultati ot uchastieto na balgarskite uchenitsi v PISA 2022), available at: <https://www.copuo.bg/category/71/node/726> (accessed 19.01.2025)
- Сярова, Е. (2021). Влияние на иновациите и дигитализацията върху работната сила в България, Пета национална научна конференция по политическа икономика на тема: „Политическата икономика и бъдещето на световната икономика“, 18 ноември 2020 г., ИК-УНСС. (Syarova, E., 2021, Vliyanie na inovatsiite i digitalizatsiyata varhu rabotnata sila v Bulgaria, Peta natsionalna nauchna konferentsia po politicheska ikonomia na tema: „Politicheskata ikonomia i badeshteto na svetovната ikonomika“, 18 noemvri 2020 g., IK-UNSS).
- Сярова, Е. (2019). Промени и тенденции в заетостта на хората с висше образование в България и ЕС, Народноstopански архив, Година LXXII, Книга 4, (Syarova, E., 2019, Promeni i tendentsii v zaetostta na horata s visshe obrazovanie v Bulgaria i ES, sp. Narodnostopanski arhiv, Godina LXXII, Kniga 4), available at: <https://www2.uni-svishtov.bg/NSArhiv/title.asp?title=1454> (accessed 17.01.2025)
- Eurostat. (2025a). Unemployment rates by sex, age and educational attainment level (%), available at: https://doi.org/10.2908/LFSA_URGAED (accessed 17.01.2025)
- Eurostat. (2025b). Inequality of income distribution, available at: <https://doi.org/10.2908/TESPM151> (accessed 17.01.2025)
- Eurostat. (2025c). Participation rate in informal learning by learning form and degree of urbanization, available at: https://doi.org/10.2908/TRNG_AES_205 (accessed 17.01.2025)
- Eurostat. (2025d). Employment and activity by sex and age – annual data, available at: https://doi.org/10.2908/LFSI_EMP_A (accessed 17.01.2025)
- Eurostat. (2025e). Young people neither in employment nor in education and training by sex, age and labour status (NEET rates), available at: https://doi.org/10.2908/EDAT_LFSE_20 (accessed 17.01.2025)
- Eurostat. (2025f). People at risk of poverty or social exclusion, available at: <https://doi.org/10.2908/TIPSLC10> (accessed 17.01.2025)
- European Commission. (2025). The Digital Economy and Society Index (DESI), available at: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/desi> (accessed 17.01.2025)

EDUCATION AS A PREREQUISITE FOR SOCIAL EXCLUSION/ INCLUSION

Chief Assist. Prof. Elka Pirimova, PhD
Department of Political Economy
General Economics Faculty
University of National and World Economy
e-mail: esyarova@unwe.bg

Abstract

The article analyzes certain aspects of the problem of poverty and social exclusion/ resp. inclusion in Bulgaria. More specifically, the trends in the dynamics of unemployment and employment according to the level of education and the age of the workforce were examined. The author applies the methods of analysis and synthesis, methods of comparative and descriptive analysis. The results show that a limited and partial manifestation of positive trends was achieved during the period 2013 – 2023, which are insufficient to overcome the problem and improve Bulgaria's position within the EU.

Keywords: poverty and social exclusion/inclusion, education, unemployment, employment

JEL: O15, E24, J21